

ERDÉLYI MÚZEUM

XVII. kötet.

1900.

I. füzet.

Erdélyi tudományos igyekezetek.

(A múlt évszáz végétől a jelen évszáz második évtizedéig.)

(Első közlemény.)

Ilyen czím alatt jelent meg gróf Kemény Józseftől az „Új Magyar Múzeum“ ötödik évfolyamának első kötetében egy igen becses tanulmány. Az ily összegezõ munkák, különösen ha olyan alapos tudós vállalkozik megírásukra, a milyen gróf Kemény József volt, nemesak kevesek számára irattak, hanem éppen sokaknak, és igen kívánatos, hogy a mivelt nagy közönség tudomással birjon róluk s korántsem elegendõ, ha csupán csak az irodalomtörténet említi meg, mert hiszen aktualitásuk folyton tart s el nem enyészik. A mértföld-kövek se azért helyeztetnek, hogy az útvonalakról írt jelentések létezésüket megemlítsék, hanem igen is azért, hogy a járókelõk segítségökkel eligazodjanak, tudják, hogy a teendõ útból már mennyi van hátuk mögött és hogy az út emelkedik-e vagy lejtõ irányban halad?

Gr. Kemény József id. tanulmánya nyolcz fejezetre oszlik, melyeknek mindegyike érdekesebbnél érdekesebb adatokat tartalmaz. Vessünk egy rövid pillantást ezek egynémelyikére, e fejezetek kapcsán kitérve olyanokra is, a melyek azokban vagy egyáltalában nem, vagy csak igen röviden említettnek, s némely eddig ismeretlen anyagot is felhasználva, egyfelõl bővítve, másfelõl szûkebbre vonva az ezen értekezésünk alapját alkotó fejezeteket. Az itt felhozottak következtében fejezeteink nem fognak dispositiójukra nézve sem teljesen meg egyezni a gr. Kemény József tanulmánya nyolcz fejezetével; tartalmuk részben különbözõ.

Gr. Kemény id. tanulmányának első fejezetében gr. Batthyányi Ignác erdélyi r. kath. püspöknek 1785 szept. 15-dikérõl kelt azon levele áll, melyben gróf Teleki Sámuellel közölte tervét egy erdélyi tudós társaságnak alapítása iránt s levelét azzal végzi, hogy Telekit arra kéri, sziveskednék néhány tudóst s irodalombarátot neki meg-

nevezni, a kiket annak idejében a társaságba beválaszthatnak; leveléhez az erd. tudós társaság alapítására irányuló felszólításának néhány példányát mellékelte. Ebben a levélben még más irodalmi, jelesen bibliograph. kérdésekről van szó, melyeket az egyik tudós könyvgyűjtő a másik tudós könyvgyűjtőhöz intéz, így *Janus Pannonius* költeményeinek újabb kiadásáról, mint ezt a következő fejezetben látni fogjuk.

Méltán írhatta gr. Kemény József, hogy anyai nagybátyjának¹ gr. Batthyányi Ignácznak a diplomatika és historia mezején szerzett érdemei ismeretesek s hogy ezen érdemeit tetézi Gyulafehérvárt saját költségén állított csillagászi s könyvtári intézete, de tetézi még azon igyekezete is, hogy már 1781-ben szándéka vala egy tudós társulatot pénzbeli áldozattal is alapítani (l. „Siebenbürg. Quartal-Schrift“ VII., 154.) s mint fennebb látók, 1785-ben e tervét újból elővette. A végrendeletében Erdélyországnak hagyományozott csillagdája s könyvtára iránt tett intézkedése ugyan végrehajtható nem volt, mert az öröklő Batthyányi-család azt azon okból akadályoztatta, hogy adósságai minden szerzeményeit sokkal felülhaladnák. „Azonban — mint gr. Kemény Józsefnél az id. helyen olvassuk — a károlyfejérvári káptalannak is számos pénztömeggel adósa maradván Batthyányi Ignác, a káptalan is követelte ezen pénznek megfizetését. Végre hosszas per után a Batthyányi-család a kész pénz helyett a káptalannak az említett csillagászi s könyvtári intézetet örökre átengedte“. Az általa tervezett tudós társaság sem jött létre, ámde a ritka becses könyvtár összegyűjtése, a tudományos élet nagyobb lendületére irányuló törekvései, nevét hazánkban áldottá s örökké emlékezetessé teszik. Az üdvös és életrevaló terv, ha nem is sikerül mindjárt és ha nem is úgy sikerül, mint a hogy azt a tervező gondolta, a jövődők vetőmagja, egy elrejtett s lekötött erő, mely majdan megnyilatkozik s felszabadul, érvényesül előbb vagy utóbb. Batthyányi Ignác gróf nyomtatásban megjelent művei közül, melyeket legtöbbször nagy szerénységből névtelenül adott ki, hadd álljanak itt a legfőbbek, ú. m. *Leges ecclesiasticae regni Hungariae* stb. („A magyar királyság egyházi törvényei“) három kötetben: *Acta et scripta S. Gerardi episcopi Csanadiensis hactenus inedita cum serie epis-*

¹ Kemény József anyja gr. Kemény Farkasné, Batthyányi Ignác testvérének, Batthyányi Györgynek, leánya volt.

coporum Csanadiensium („Sz. Gellért csanádi püspök élete s kiadatlan művei s a csanádi püspökök sorrendje“), megjelent Gyula-Fehérvárott 1790-ben. A kéziratban-maradtak közül ezen egynek felemlítésére szorítkozom: *Dissertationes de rebus gestis inter Ferdinandum et Sigismundum Zápolya regem; Isabellam reginam et Georgium Martinusium episcopum Magno-Varadiensem, ejusque caede in Alvincz* („Értekezések a Ferdinánd és Zápolya Zsigmond király közt fenforgott viszályról“; „az Izabella királyné s Martinuzi György nagyváradi püspök idejében történetéről s utóbbi megöletéséről Alvinczen“).

A gróf Batthyányi Ignác alapította könyvtárt, mint Döbrentei Gábornak a nagy alapítóról írt cikkében olvassuk, püspökutódja Mártonfi József, a ki a többi gyűjteményt is új szerzeményekkel gyarapította, évek során pompás, drága kiadásokkal gazdagította. Amde úgy látszik, hogy e becses könyvtárt soha úgy és oly mértékben nem használták, mint a hogy ez megérdemelte volna. Döbrentei erről így ír idézett cikke végén: „Ha a Papság és némelly útazókon kívül több olvasók volnának itten, találnának mindenkor valami tudós élelmet lelkeknek. Sajnáljuk, hogy csak akkor volt ez a' szép Intézet 's kivált a' szép és drága Bibliothéka telve olvasókkal, mikor franczia tiszték K. Fejérvárat fogságban voltak“.¹

Gr. Batthyányi Ignác nagy levelezést folytatott kora külföldi s hazai tudósaival s íróival, s ezek egynémelyikéhez meleg barátság fűzte, így a többi közt hazai irodalmunk lelkes ébresztőjéhez, Baresay Ábrahám ezredeshez, a ki 1794 óta 1806-ban történt halála éveig Maros-Solymoson (Hunyadmegyében) és Csórán (Fejérmegyében) felváltva lakott. Csórához közel esik Alvincz, hol akkortájt az erd. kath. püspöknek nyaralója volt, s midőn egyszer Batthyányi tréfásan megfedte Baresayt a miatt, hogy nem elég gyakran látogatja s e szavakat írta neki:

Vinczhez Csóra
csak egy óra

Baresay így vágott vissza:

Csórához Vincz
egy óra sincs.

Álljon itt egy pár szó Döbrentei id. cikkéből a dicső emléké

¹ Erdélyi Múzeum 2. füzet (Pest, 1815), a 9-ik lapon.

püspök életéről. Gr. Batthyányi Ignác szül. 1741-ben jun. 30-dikán Német-Újvárott, őseinek mezővárosában Vas megyében. Atyja gróf Batthyányi Ignác volt, a magyarországi főitélőszék előlülője, anyja gróf Sauer Anna Maria, styriai kormányzó leánya; alsóbb iskoláit Pesten a piaristáknál, a felsőbbeket Nagy-Szombaton végezte, majd aztán az esztergomi érseki főmegye nevendék-papjainak számába íratta magát. Tanulásai bővítése végett Rómába küldötték az úgynevezett *Apollinare Collegium*-ba, melyben a könyvtárnak gondviselése reá bízott. Iskolái bevégezése után, ott a hittan tudorává avatották s pappá is szenteltetett.

„Visszajövén Rómából — mint Döbrentei írja — hozzá méltó üres hely éppen akkor nem lévén az esztergomi főmegyében, Nagy-Szombathól Egerbe utazott, Galantai gróf Esterházy Károly egri püspök látogatására 's azért is, hogy a' Püspök tanácsa, vezetése által még nagyobbakra készíttetnék. Azonban, ott mulatása alatt, Gróf Schmideg kanonok megholt, 's annak helyét az Egri Káptalanban, a' Püspök ajánlásából elfogadta. Utóbb Preposttá leve“. A tudományok itt is benne buzgó művelőjüket s a tudósok barátjukat s pártfogójukat találták: Molnár János az egyházi történetekről írt munkájának létre jöttét előbeszédjében neki köszöni s itt Egerben írta 1779-ben azon könyvecskéjét, melyben a Sz. Márton Apátúrságának Sz. István királytól nyert adománylevelét védelmezi ezen cím alatt: *Agamantis Palladii* (a római tudós társaság adta neki ezt a nevet) *Academiae Philalethorum Socii Responsa ad dubia Anonymi adversus Privilegium S. Stephani, Abbatiae S. Martini de monte Pannoniae Anno MI. concessum, proposita*.

Az 1780-dik év jun. 28-dikán az előbbeni erdélyi püspök: Kolonics László helyébe, ki ugyanakkor nagyváradi püspökké leve, erdélyi püspöknek, egyszersmind valóságos belső titkos tanácsosnak neveztetett ki, s az erdélyi fels. kir. kormányzó tanácsosává s mind az egyházi, mind a tudománybeli bizottság előlülőjévé rendeltetett. „Ifjú pap korától fogva — írja Döbrentei Gábor — nagy szorgalmatossággal jegyezte, valahol járt, 's más tudósokkal is gyűjtette össze a' régiségek ismereteit, különösen azokat, mellyek a Magyar Nemzet, és Anyaszentegyház történeteire tartoztak“.¹

¹ L. ugyanott a 3-ik lapon.

„Magaviseletében, a' mint ismerősei közönségesen mondják, — írja Döbrentei, — szelid volt. Vallásbeli mérték felett való buzgósága, sőt maga teste sanyargatásában is, hasonlított Ximeneshez, a mint ezen híres igazgató Spanyol Kardinális 's Toledói Püspököt Flechier festi, stb.“¹ Meghalt 1798-ban.

II.

Gróf Kemény József id. tanulmánya 2-ik fejezetében Batthyányi Ignácznak az előbbi fejezetben tárgyalt levelére érkezett válaszárol van szó, melyben gr. Teleki Sámuel Batthyányinak az erdélyi tudós társaság alapítására irányuló igyekezetét üdvözli s írja, hogy ha ez neki sikerülni fog, Erdélynek benne Apollója fog támadni; ő maga azon lesz, hogy minél több tagot szerezzen a társaságnak. Ugyanezen levelében Teleki Batthyányinak néhány bibliographiai kérdésére is felel, s a többi közt írja, hogy Janus Pannoniussal fiatal korában ugyan foglalkozott, midőn az ilyenekre még inkább reá érhetett,² de újabb kiadására sem akkor nem gondolt sem most nem gondol. Ezen levélre vonatkozólag gr. Kemény József következő figyelemre méltó megjegyzést teszi: „Csak is az, a ki tudja minő hidegséggel viseltetett gróf Teleki Sámuel örökké gróf Batthyányi Ignác, és annak akár polgári, akár pedig tudományos törekedései iránt, csak is az, mondám, fogja átlátni, gúny, vagy valódi szíves részvétel rejlik-e Telekinek ezen szavaiban: „*Excellentia Vestra magnus nobis erit Apollo*“?

Ez a tudós társaság még gr. Batthyányi püspök életében 1796-ban létre is jött mint alább látni fogjuk, de csak igen rövid időre, mert már a jelen évszáz első évei életének végét vetettek. 1819-ben, mint látni fogjuk, egy újabb kísérlet tétetett a Batthyányi gróf által még 1781-ben tervezett tudós társaság létre hozatalán s ekkor már Döbrentei Gábor volt egyike azoknak, ki eziránt legtöbbet tett, s ő is, mind Batthyányi Ignác harminceznég év előtt, támogatásért gróf Teleki Sámuelhez folyamodott. Döbrentei kérése levelét nem láttam, de az erdélyi korlátnoknak erre írt válaszát a

¹ Ugyanott a 7—8-ik lapokon.

² — *in otio et umbra domestica* stb.

maros-németii könyvtárnak egyik colligatuma őrzi, Döbrentei által ez eredetiről másolva. Ezen eddig kiadatlan levél így hangzik:

„Bécs, Jan. 23. d. 1820.

Ösmeretlenül is nagyon becsülöm az Urnak dicséretes intézeteit és munkásságát a' magyar Literaturának művelésében 's terjesztésében. Az Erdélyben felállott magyar Társaság iránt küldött relatióját a' k. Guberniumnak kedvező opinióval terjesztette az Udvari Cancellaria felséges Urunknak eleibe és a' királyi kegyelmes resolutio iránt sem kételkedem. Én pedig minden alkalmatosságot jó szívvel elfogadok, hogy az Ur jó igyekezeteinek elősegélésekben, irántam levele által jelentett bizodalmanak a' lehetőségig megfelelhessenek; különös tekintettel maradván az Urnak

kész jó akaró szolgája

G. Teleki Sámuel.“

„A cancellár (gróf Teleki) Sámuel — mint Bajza akadémiai értekezésében olvassuk — a' nagy Mihálynak Sándor fiától és Petki Nagy Zsuzsánnától származott unokája, született 1739-ben november 17. és tizenkét éves koráig Czelnán neveltetett. Neveltetésére azonban kevés gond vala, 's a' mivé lón, leginkább saját igyekezetének köszönhetette. Tizenkilenc éves korában Józsefnek, a későbbi ugoesai főispánnak, és Ádámnak társaságában utazni ment külföldre, hol mint Bibliothecája' előszavában maga vallja, könyvek gyűjtését tűzé fő czéljául. Mária Teresia alatt királyi kamarás leve, aztán küküllői főispán és erdélyi kormányiszéki tanácsos. II. József alatt belső titkos tanácsos, 1784—1790-ig királyi biztos, a' II. József alatt alkotott nagyváradi kerületben. Szaboles, Arad, Békés, Csanád, Csongrád megye főispáni helytartója, a' hajdukerületekben főkapitányi helyettes, Bihar főispánja, két év múlva magyar alcancellár és mármarosai főispán, szent István' rende' nagy keresztese, a' göttingai, varsói, jenai tudományos académiák tiszteleti tagja. Megholt Bécsben aug. 7. 1822. nyolczvanhárom éves korában. Ó vala a' m. vásárhelyi gazdag mintegy 40,000 kötetből álló könyvtár alapítója. — — — — — Még igen ifjú korában lobban fel lelkében a' szikra, hazáját a' tudomány' kincseivel gyarapítani és az soha ki nem alszik lelkéből, nem csüggeszti el őt a' nehézségek' ezre, nem a' számos nagy hivatalok' roppant gondjai, nem az évek' hosszú száma, hatvannégy esztendőn keresztül él e' szent láng kebelében 's csak élte világával

alszik el. Könyvtára lajstromát három nyolezadrétű vastag kötetben dolgozta ki 's világ elébe boesátá, ily cím alatt: „Bibliotheca Samuelis S. R. J. Comitum Teleki de Szék Part I. II. III. Viennae 1796., 1800., et 1811.“ Az első kötet előtt egy sok olvasottsággal, tudomány 's itélettel készült előbeszéd áll, mellyben a tudományok beese tárgyaltatik, rövid tudósítás adatik némelly könyvtárakról, különösen a Mátyáséről Budán és Bethlen Gáboréről Gyulafehérvárt, mellyeket török kezek pusztítának el; továbbá adatok közöltetnek, mint a fennebb kiirt hely is mutatja, a' m. vásárhelyi könyvtárrá leendett nagy gyűjtemény' történetéhez. A' lajstrom tudományos tárgyak szerint van felosztva és osztályozásai, valamint nagy szorgalommal készült indexe, főleg pedig az írók felőli tudósítások, bizonyítványai a' fáradhatlan szakértő ügyességének. A' tudományokkal foglalkodó ember érti az illy gonddal készült lajstromok' nagy becsét, és egyedül ő tudja méltányolni készítőinek érdemét, míg a felületeség gyarló fia szánakozva mosolyogja meg a' sok éves fáradság' eléggé soha meg nem hálálható gyümölcsét“. ¹ Őseiről könyvek nem maradtak reá, maga kezdé gyűjteni 1759-ben.

III.

Az id. tanulmány 3-ik fejezetében Aranka György levele áll Békési Zsigmondhoz 1794-ről, melyben vele egy Erdélyben felállítandó nyelvmívelő társaságról készült tervét közli, annak szükségességét indokolja s e célra közreműködését kéri. Arankáról s munkásságáról e téren már egy másik felolvasásomban is szóltam; az itt következők az ott elmondottakat kiegészítik s részben folytatják. Levelét így kezdi:

„Érdemes hazafi! Hogy a nemzeti nyelvnek kipallérozása, kimívelése egy hazában igen hasznos, és minden jó hazafira nézve érzékeny dolog legyen, azt az európai keresztény nemzeteknek szembetűnő példái bizonyítják“. Hogy ez miért annyira hasznos, — írja — azt mai nap bizonyítani sem kell, s a ki ezt a pontot mégis meg akarná világosítani, olyan szükség felett való dolgot csinálna, mint a ki a délben tündöklő fényes napnak világát fáklyákkal akarná nevelni. Az európai népek igyekeznek is nyelvük kiművelésén, s ez üdvös versenyben csakis a

¹ „A Telekiek tudományos hatása“ megj. „A' magyar tudós társaság' Évkönyvei“ VII. kötetében (Budán, 1846), a 106, 107, 108, 109, 110 l.

magyar nemzet maradt hátra, pedig épen ennek van legnagyobb szüksége nyelve kimivélésére. „Mert a magyar nemzet, és nyelv, úgy szólván az egészsz (igy!) föld kerektségén, kiváltképen pedig Európában, a sok hatalmas elágozott és népes nemzetek között, mind egy idegen földi, ritka és szép plánta egy kertben, mely a többinek ritkaságával is, szépségével is, hasznával is díszére vagyon, egyetlen egy, és legalább közel való szomszédai között, attyafia, vagy ágazattya egy sincsen, és azért, hogy a nemzet maga nyelvét az elvesztéstől, zavarodástól és romlástól megőrizze, igen illendő. Ugyanis kebelében sok idegen, mindenféle nemzeteket fogadván bé, és a nemzeti nyelvnek árván, s miveletlenül való hagyatattása miatt, azoknak az idegen nemzeteknek nyelvek, s az által nemzeti különbségek is igen megerősedvén, ha a nemzet jól gondolkozik, szükség mind az, hogy már egyszer mint egy álmából felserkenvén, tulajdon anyai nyelvét, és ez által magát is erősítse, mind pedig, hogy a nemzeti nyelvet más kebelébe lévő mind lakosok, mind jövevények között közönségesebbé tévén, ez által az erős kötél által is azokat magához szorítani, s a mennyiben lehet, magával egygyesíteni lassan lassan igyekezzék.“ Folytatólag írja, hogy ámbár a magyar nyelv elég bőv, mindazonáltal a tudományok, mesterségek, sőt társalkodásbeli szókbán is nagy a fogyatkozás és azt sem lehet tagadni hogy irodalmi s társalkodási nyelvünkbe hibák csúsztanak, kivált némely újabb könyvek által, a mely bajokon segíteni égő szükség. Mind ezek a nyelvmivélést nemcsak szükségessé teszik, hanem annak siettetését is kívánják. „Erre nézve, jónak és szükségesnek itéltük addig is, míg egy országos társaság állhatna fel, Erdélyben a nyelv művelésére egy kicsin, mint egy utkésztő, és próbát tevő társaságoeskát formálni, s azt továbbra, kivált azon az okon nem halasztani, *hogy a magyar nemzeti iskolák Isten kegyelméből sok helyen felállván*, s majdon többeknek felállásokhoz is reménység lévén, ezeknek érdemes közönséges tanítói a tiszta és közönséges izű nyelv eleinek előadásában segítséget végyenek, és abban a vélek való barátságos egyetértés által *egyforma jó mód állitassék fel mindenütt és közönségesen*“. E célra az első lépés, Aranka szerint, egy elemi nyelvtani munka kidolgozása az említett iskolák számára, majd aztán sorat kell keríteni magasabb iskolák részére írandó nyelvtan- s szótár szerkesztésére, jó fordítások kiadására, irodalom-történeti- s a nyelvjárásokra vonatkozó értekezések kiadására. Ez a társaság nyelvtani-, szótári dolgozatain s fordításain kívül, melyekkel munkásságát megkezdi, igyekezzék a jó elméket és munkás tollakat más hasznos tárgyokra vezérelni mindenekben a jó izlés szigorú követése mellett, továbbá könyvismertetésekről is gondoskodjék, s esztendőnként egy politikai napló könyvet s egy csinos zsebbéli naptárt tegyen közönségessé. Ilyen nagy célokra nagyobb mérvű társulásra van szükség, s ez okon Aranka felszólít minden irodalmunk iránt érdeklődő honfit és honleányt a társaságba való belépésre, évi öt forint lefi-

zetése mellett, a mely összeget és tagajánlást hálás szívvel fogadnak el Maros-Vásárhelyt *Aranka György* vagy Abel Károly, vagy a kiknek inkább kezek ügyében leszen, Kolozsivárt Cserei Farkas vagy Fekete Ferencz. Végül megjegyzi Aranka, hogy „Mi is részünkről kötelességünknek fogjuk esmérni, érdemes hazafi társainknak fojó *munkáink első darabjait* minél hamarébb, és azután a többit is ingyen megküldeni“. Aláírva „A magyar nyelv mívelésére útát készítő Társaság nevében Aranka György mint fő Titoknok“. Külső czím: „Tekintetes Békesi 'Sigmund urnak, mint jó hazafinak, Debreczen“.

E levél nyomtatásban küldetett meg Békesi Zsigmondnak, a miből megtudhatjuk, hogy 1794-ben másokhoz is intéztettek ezzel azonos tartalmú körlevelek.

Az ezen levélben említett Cserei Farkasról gr. Kemény József ezeket mondja: „Cs. k. kamarás és őrnagy ifjabb *Cserei Farkas*, tudós udvari tanácsos idős Cserei Farkasnak eszes fia, mint a honi irodalomnak barátja, az erdélyi literatura mezején buzgón működő Döbrentei Gábor tiszteletére ezüst érdempénzt veretett, és az „Erdélyi Múzeum“ című folyóiratnak kiadathatását lelkesen elősegítette. — Szép lelki tehetségeit azonban életének utolsó éveiben könnyelműsége által, a mely végre őtet szükségbe is merité, elhanyagolván, tudós apjáról reá szállott könyv és kézirati jeles gyűjteménye Krasznán adósainak tudatlan kezei között elenyészett, s úgy élete is magtalanul Bécsben, 1828-ban. Rövid emlékét leljük az 1819-ik évi „Tud. Gyűjtemények“ I. füzetében, a 115-ik lapon“. Hitvese, szül. gróf Haller Krisztina, szintén melegen pártolta nemzeti irodalmunkat; Döbrentei az itt következő levélben neki ajánlotta az „Erdélyi Múzeum“ második füzetét (Pesten 1815.) A levél így hangzik:

„M. Gróf Haller Krisztina
6 Nagyságához

M. Cserey Farkas, cs. k. Kamarás
És Májor úr Hitveséhez“.

„Minekutána az Erdélyi Múzeum első Füzetjét, Krasznára, Nagysád Férjének kiküldöttem, csak hamar érkezék levele, mellyben azt adá tudtomra, hogy Nagysád, önként való indulatjából azoknak számában kíván lenni, kik ezen Időszaki folyó-Irásra előfizetőket gyűjtenek. A' tudósító levél, Irójának azon való öröme hevét festi, hogy Néki, illy hazai-lelkű Asszony juta hitvesül, Tőlem, fogadja el Nagysád, hálával teljes köszönetemet.

A' közönséges szokás szerint, valamint a' feljebb tisztelt Elősegítők nevinél, úgy itt is, dicséretre kellene ereszkednem. De, ha cselekedeteink szépek, jók, azokra nincs szükségek. Ezeknek egyedül hírek is véghez viszi azt, hogy a' nemes érzésűek figyelemre méltókká tartsanak.

Óhajtom, hogy Nemzetünk élémenetelét minél több fő-Asszonyok is kívánják, 's a' hol csak lehet, mutassák meg, hogy a' hazának hív leányai. Nagyon sokat segíthetnek, ha egy alkalmatosságot is el nem múlasztanak, mellyben nyelvünknek felsegítésére, hasznot tehetnek.

Intsék gyermekeiket arra, hogy a' Hazának szeretete, szebb érzéseink közé tartozik, hogy, valamint azon Familiának, úgy azon Hazának is, mellynek tagjaivá születtünk, legtöbbször tartozunk.

Kolozsvár, Novemb. 1-sőjén 1814.

Döbrentei Gábor“.

Cserei Farkasról szólva, nem térek el tárgyamtól, ha úgy idős mint ifjabb Cserei Farkas nyomtatásban megjelent műveikről említést teszek. Id. Cserei F. bölcsélettudor, udvari tanácsos és előadó, a tudós jezsuita Kaprinai növendéke, kinek Mária Theresia királyné az erdélyi ügyekben mindig kikérte tanácsát, a magyar jogi irodalmat egy ily című művel gazdagította: „A magyar és székely asszonyok törvénye“, melyet Kolozsvárt 1800-ban fia adott ki.¹ Bécsből 1773. december 10-dikéről az öreg Cserei F. egy igen szép levelet intézett Barcsay Ábrahámhoz, melyet az „Erdélyi Múzeum“ szerkesztője nem ok nélkül tartott méltónak a közlésre s melyet én is e helyen közlendőnek tartok, mert nyelvünk s irodalmunk szeretete sugárzik ki e levélből, mely itt következik:

„Szerelmes Kedves Öcsém!

Nevem' napját feláldó szép verseidet vettem kedves édes Öcsém, atyafiságos szeretettel. Olvastam nagy örömmel, kilátván azokból szived' állását, hogy távollétedben sem felejtethsz engem', e' mellett pedig fegyverek' zörgése között is gondolsz Hazád' nyelvével, hogy füleket sértő bojtortjánok helyett ékes szólásának mezeje virágokkal kedveskedjék mind olvasóknak, mind hallóknak. Ennek gyakorlására nem is akarlak ösztönözni, mert arra elegendő érzékenységet örökösített beléd születésednek régi jó vér(e), most csak az a' célom (.) hogy hozzám megtartott szeretetedért köszönetet mondjak. De ha megengeded, küldök én is valamit írásaimból — — — — —.²

¹ Testvérbátyja Cserei Elek, táblai ülnök, szintén írt jogi munkát latin nyelven, a következő cím alatt: „Praxis procuratoria“ (Kolozsvárt, 1746 és 1760).

² L. az „Erd. Múzeum“ negyedik füzetének 170-ik lapján.

Ifj. Cserei Farkas két doldozatát nyomatta ki, u. m. 1. „A fekete ember“ egy tréfa 2 felvonásban, fordítás (Kolozsvárt, 1800.) 2. „Falusi nevelésnek módjáról“. (Nagyvárad, 1806.) Igen élénk levelezést folytatott Kazinczy Ferenczcel, Döbrenteivel, báró Wes-selényi Miklóssal stb. Aranka Györgyhöz írt levelében őt egy 1808. évben Sebesváraánál talált római felíratos kőről értesíti, ez a levél az erdélyi múzeumban a Mike Sándor-féle gyűjteményben őriztetik.¹

A nagy-ajtai Cserei család Cserei Mihályon s az itt említett két Cserei Farkason kívül hazánknak több oly író adott, kiknek neveit irodalomtörténetünk érczlapjára feljegyezte. Id. Szinnyei József „Magyar Írók élete és munkái“ cz. kitűnő művében nyolcz író Csereiről szól.

Fricsi Fekete Ferenczről gr. Kemény József alig mond többet, mint a mi a róla kiadott gyászjelentésben áll, a mely a következő:

„Szomorú Jelentés. Hazánk egyik ősz Bölcese, városunk Nestora, a tisztos ártatlan öreg Méltóságos Fricsi Fekete Ferencz Úr, nints többé! minekutána 80 esztendőig látta a természetet örökös törvényeiben mindég változni, és mindég azon egy czélnek lenni; minekutánna maga mellett egy emberi nyomot felnőni s elhullani látott, s ő egyedül maradt azoknak sírjánál mint egy emlék-oszlop, hogy az élőknek még egy ideig a mennyei virtus képét ábrázolja, s az emberi dícsőség mulandóságára emlékeztetni. Ifjabb esztendeiben felső országi akademiákon öregbített szép tudománya, Európa nevezetesebb országoi beutazásával gyűjtött széles esmerete, és a hosszas köz jóra tzelőző, erkölcsös, józan, szelid élet által szerzett méjj tapasztalás őtet egy oly érzékeny és munkás ember-baráttá és igaz kereszténnyé formálták, a kinek meglátása szent tiszteletet öntött első tekintettel az esméretlenbe, és példája felséges mustrává lett az őtet esmérő előtt. Hazája szeretete a sírig lobogott szívében, és a sok viszontagságos esztendők búsan hullott könnyeiben ki nem alutt a szép láng. A maga halhatatlansága felől való telljes meggyőződéssel végezte ő bé becses életét ezen folyó 1823-ik esztendő Februarius 13-dikán estvéli 6 órakor. Földi maradványa Vasárnap, folyó Februarius 16-dikán délután 4 órakor belső közép utczai (kolozsvári) házából el fog kísértetni. Tegyük meg érdemlett utolsó tisztességét, kísérjük el tetemeit, vegyük példává magunk eleibe életét, és higyjünk az ő gyakori, igaz lélekből mondott szép szavainak: „Ismét meglátjuk egymást“!

A szomorú-jelentés id. szavaihoz gr. Kemény József a következőket tette hozzá: „A kolozsvári nemzeti színház főleg Fekete

¹ L. Szinnyei id. művében.

Ferencz élénk működéseinek köszönheti felállítását. Ő, a hazai, s külföldi szépirodalomnak különös barátja, az erdélyi tudós férfiakat tettel s pénzzel gyámoltotta, s a közjóra czélzó minden erdélyi intézeteknek lelkes pártfogója vala. Ő életének ifjabb éveiben könyveket, irományokat közölvén, engemet is gyakran izben a munkás élet állhatatos folytatására buzdított. Ezt ez alkalommal említeni, hálás kötelességemnek tartom. Könyv és kéziratbeli jeles gyűjteményének némi maradványai léteznek még Beszterczén Bárdocz Elek barátomnál.¹

Ennél sokkal több az, mit id. Szinyei J. id. művéből tudunk meg, a ki fricsi Fekete Ferencz életíratának főbb mozzanatait az itt következőkben csoportosítja: atyja F. József, anyja Toldalagi Klára volt; az 1790—4. körüli országgyűléseken mint realista jelentékeny szerepet vitt. „Többek közt 1790-ben, kiküldötték a magyarhoni országgyűlésre egyik követül, hogy az uniót munkálja; s midőn haza jött, gróf Gyulai Sámuel bevádolta, hogy ott épen ellene munkált. F. maga mentetésére időt kért, mert, ugymond, ha ez igaz, méltán hazarontónak neveztetetik és méltán bűnhődtetik (1790. országgy. jegyzőkönyv 108. l.) Az ügy kiegyenlítettett. A kolozsvári nemzeti színház felállításában, agg kora daczára élénk szerepet vitt. E század első éveiben a színészet egyik legnagyobb pártfogója volt. Kazinczy 1817. febr. 22. Kis Jánoshoz írt levelében 79 éves öreg úrnak és a Spectator fordítójának mondja őt — „Talán neki tulajdonítható a következő kis munkácska: *Theses juris naturae de moderamine inculpatae tutelae* stb. Kolozsvár, 1764-ben.² Kazinczy V. erdélyi levelében tiszteletes öregnek mondja s azt írja róla, hogy egykor bírāja volt a királyi táblának s arról is ír, hogy az 1794-ik dieta 55-dik ülésében őt bízta meg a kolozsvári magyar színház tervének megkészítésével.³

A míveltlelkű Fekete Ferencz irodalmi hagyatékából, mint láttuk, alig maradt valami reánk. A „Spectator“-t még id. Szinyei József sem látta, a „*Theses juris naturae* stb.“ czimű műről biztosan nem tudjuk, hogy annak csakugyan ő-é a szerzője vagy más,

¹ L. az id. helyen.

² L. az id. műben.

³ L. „Erdélyi Levelek“ Abafi Lajos kiadásában.

Bárdocz Eleknél Beszterczében, úgy látszik, hogy csak kézirati gyűjteményéből volt egy és más; ezért minden legkisebb dolgozata, bármilyen rövid czikk vagy levél tőle, kiről jeles tudósunk, Kővári László, azt írja, hogy egyike volt korunk legeszesebb embereinek, ha valahol találtatnék, bizonyára nem kis irodalmi becsesél birna. A maros-németii könyv és levéltár egyik „Karolina Codex“ czimű colligatumában friesi Fekete Ferencnek egy nem is éppen rövid s igen szép levelére találtam, melyet 1812-ben Kolozsvárról b. e. nagynéném gróf Gyulay Karolinához intézett, ki akkor fiatal leány volt. A jó szerencse ezt a levelet megőrizte számunkra, a melybe hazaszeretetének „szép lángja“, mint gyászjelentésében olvassuk, fényesen beragyog. A levél szövege ez:

„Különösen Tisztelt és igen Kedves Nagyságos Asszonyom!

Andrásfalváról Aug. 16-án hozzám utasított kedves levelét Nagyságodnak, azon hónap utolsó napján Tordáról lett. ide vissza érkezésemmel olvasni volt szerentsém.

Hibásnak véli Nagyságod magát levele hozzám küldésének ennyire lett halasztásával? Én magamat nem tsak vélem, hanem látom bizonyosan hibásnak lenni; mert, hogy Nagyságtok napról napra készülnének ide bé jönni, és ebben ottan-ottan akadályok történt, nem vehett Nagyságod annyi időt az írásra, mint nékem volt, a' ki innet az egész télen és a nyárnak is nagyobb részén sehová sem mentem; és különben is, minthogy láttam Nagyságtokat nem érkezni, éppen azért kötelességem lett volna ennek akadályáról Nagyságodat megkérdezni. Nem tetézem hibámat keresett mentséggel, vádolom inkább önként magamat, hogy én, a ki egyébaránt mindennap Nagyságtokról tisztelttel emlékezem, irni mégis el mulattam. Az írásra már az esztendő száma miatt meg lassadhatott serénységemet mondhatná mentségemül valami kedvező birám: nem, ezt magam sem mondom magam felől; a' mint ezt, óhajtott személyes szerentsém alkalmatosságával, a közelebb mult téltől fogva eddig lett munkámból nagyságod előtt meg bizonyítom.¹ Ekkor már hanemha lehetne azon munkába némü némü mentségét találni hibámnak, akkor válnék el ügyem: idézem azért peremnek ellátását azon szerentsés időpontra.

Nem gondoskodom tehát ez iránt is, mert ezt, és minden lehető kedvetlenségeimet elszéleszti Nagyságodnak hozzám küldött betses írása. Ugyanis

Az idő olta, hogy magamról emlékezem, semmi itt e földön lévő dolgok között nagyobb és szentebb (,) melyet óhajtottam volna (,) nem volt előttem, mint, hogy Nemzetünk élémenetelét és bődögságát lát-

¹ Valószínűleg a „Spectator“ magyarra való fordítására czéloz.

hatnám. Mi lehetne pedig e're kedvesebb és világosabb kinézésem, mint látni Nemzetünk Fő Rendéből Nagyságodat, annak boldogulását, anyai-nyelvünknek gyarapodását, és mindent (,) valami hovátovább lehető műveltségére szükséges, még ilyen gyenge ifuságában már szívén viselni?

Meg engedjen nékem Tiszteletre érdemes és igen kedves Nagyságos Asszonyom! hogy szívem' ezen való tiszta és nagy örömeinek leírására, író tolam enyire tehetetlen. Ha az én személyes boldogságom e' világon annál nagyobb lett volna is, mely tsonka, mely híjjános lenne az mindazáltal a' nélkül, hogy azt a' kedves reménséget, melyet Nagyságod annak eszközzésére bizonyít, szemlélhessem! Mert én ugyan életemnek hosszas pályája' minden utáiban is a'ig találtam boldog házat (,) melynek élémenetélén tsak a' férjfi, vagy tsak az asszony igyekezett: láttam ellenben sokat és látok ma is olyanokat, a hol mind ketten edgyet értőleg azoknak boldogításán törekedvén, régi nagy házok állanok és többre többre mennek; mások ismét tsaknem kitsin kunyhokból, kitétező és szép alkotványokká nevedtettenek, és azokban, a' tiszta indulat és edgyeztetett munka által az Istennek áldása le hozatott. Így vagyon a' dolog az Országokra és Nemzetekre nézve is. Ezt látjuk régi és mostani példákból, és ezt fogják tapasztalni minden Nemzetek világ végeig.

Mennyen tehát Nagyságod továbbá és mind végig ezen nagy és nemes intézetén: lássa Nagyságod és láttassa mindenekkel mi köztünk ennek örömet. Minden még a legidegenebb Nemzetekből való jól gondolkodok ezt érdemlett ditsérettel helyben hadgyák; a' köztünk valók pedig ezen méltán örvendenek, és áldást ezért mondanak. Én pedig nem szűnöm (,) mig élek (,) Nagyságodért és Nagyságodat ebben is követőkért, kezeimet és szívemet mindennap az egekre emelvén, az Istennek kegyelmét, Segedelmét, és Áldását Nagyságodra és a Nagyságodhoz hasonlokra kérni!

A' Grofné ő Nagysága kezeit tsokolom, és ő Nagyságának alázas Tiszteletemet jelenteni kérem.¹ Továbbá, minnyájan Nagyságtokat az Ur Istennek védelmében ajánlván vagyok

Nagyságodnak alázas szolgálja

Kolósvár 7-ik Sept. 1812.

Fekete Ferentz.“

Hogy mi volt Karolina grófnő ezen levélben említett „nemes intézete“, nem tudjuk, talán a külföldi irodalomnak valamely beceses terményét fordította magyarra, mint a hogy nagy műveltségű anyja is tett, ki, mint Toldy Ferencznek Kazineziről s koráról írt művé-

¹ Gróf Gyulay Karolina anyja: gróf Gyulay Ferenczné szül. Kohányi Kácsándi Zsuzsánna, meghalt 1826-ban.

ben olvassuk, egyet mást görögből fordított, vagy talán a népnevelés terén fáradozott, mint később testvére gróf Wass Györgyné tresztiai birtokán Zarámban, nem tudjuk, de mindenesetre olyan hazafias munkát végzett, mely az ősz hazafit, Fekete Ferenczet, örömmre gerjesztette, s a jövőbe vetett bizadalmát felélesztette.

Ki volt Békesi Zsigmond Debreczenben, kihez Aranka György az erdélyi magyar nyelvmívelő társaság érdekében szerkesztett körlevelének egyik példányát intézte?

Az irodalomtörténetben hiában keressük, gr. Kemény József nem szól róla, s még id. Szinnyei József azon nagy munkájában sem találjuk meg, mely a legesekélyebb irodalmi munkásságot sem hagyott tekinteten kívül. Békesi Zsigmond egyike lehetett azon hazánkfainak, kik magok nem írók ugyan, de minden oly könyv kedves előttük, mely nyelvünkön íratott s irodalmunkat gazdagítja. Ilyenek a múltban is voltak s a jelenben is vannak, nem nagy számmal, igaz, de azért mégsem éppen kevesen. Vajha a nem nagy szám nagygyá növekednék!

IV.

Aranka György érdemeit kortársai elismerték ugyan, de róla szóltukban meg nem állották, hogy felette ne élceskedjenek, ki többet, ki kevesebbet. „Döbrentei, mint Jakab Eleknél olvassuk, nem igen kedvezőleg szól köztevékenysége és egyesületi munkássága sikereiről, az irodalmi kiesinylőleg tárgyalja, csak írói nyelve tisztaságát s hazafias érzelmét emeli ki. „Mint szép-írónak — úgymond — nyelve tiszta magyar, ellene volt az idegen, facsart szólásmódoknak, de a csín élénk érzése nem volt benne tisztán kifejlődve. Versei elfelejtve, prózája mintául nem szolgálhat, de mint embernek és hazafinak érdemei maradandók.“ A Teleki és Bethlen-féle verseket Döbrentei említette fel, s mintegy osztozva utóbbinak Aranka felőli véleményében, megjegyezte, hogy sok mindenhez fogott, sokat pepecselt, 64 éves korában adta magát a philosophiára („a Kantról való előadásokat a marosvásárhelyi ev. ref. collegiumban járta s hazai nyelvünkön ő szólott legelőbb a nagy német bölcész szellemében“ írja feledhetetlen emlékü tudósunk: Balogh Pál) s hitte, neki is mondotta, hogy Kantot meghaladta. E képzelődés íratta vele „Két Elmélkedés“ ezimű

munkáját.¹ Az említett gúnyversek egyikét gróf Bethlen Elek írta ilyen szöveggel:

Aranka pediglen erőlködik vala,
Aranka pediglen poéta nem vala.

Erről a versről Maros-Vásárhelyt Kazinczy is hallott s így írja le a gúnyvers történetét: „Neki (Arankának) gyengéi közé tartozott, hogy az Erdély szép asszonyainak versecskéket csinálgasson a francia édes semmik nevében, de oly fásan, a hogy azok képzelhetlen szerencsével. Egy csintalan ifjú egy este bekopogtata ablakán, s félre vonúlva némán nyújtá felé kezét és czéduláját. Az öreg átvette azt, s gyertyájához menvén, olvassa: — — — Másnap a csintalanság hírével tele volt a város. De a verselgetőt semmi kacaj nem tudja elnémitani.“² Gróf Teleki József Arankáról írt következő epigrammai élű verse nem annyira sértő, mint Bethlené:

Ha mind oly illendően, a mint szépen szólnál,
Akkor nem Aranka, hanem Arany volnál.³

Érdekesen írja le Kazinczy VI. erdélyi levelében Arankával való találkozását Maros-Vásárhelyt. „Most Arankát mentem látni, írja, kit már 1794-ben a hegyaljai szüreten láttam. Tudtam, hogy most is azt fogja tenni, a mit mindig: térítgetni a nyelvrontás eretnokségéből; s elkészülve mentem hozzá. Alig ölelénk meg egymást, s hozzá foga térítésemhez, és én észre nem vehetőleg a nemzet historiájára esaltam által; mikor ott öldökle paradoxaival, a jelenkor történeteire vontam, s mikor ott untata el, a Kant philosophiájára, melyet szörnyen gyűlölt; s mikor ott is eluntata, az asszonyokat adám neki thémául. Annyi mezőt találván nyitva, melyen kedvencz ideáján nyargalhasson, nem vette észre, hogy míg magának teljes örömekeket ad, engem nagyon elgyötör. Tovább élt a sok nemes tetteket tett férfiú, mint neki kell vala, s az is baj“.⁴ Azok, a kik Arankát személyesen nem ismerték s csak lankadatlan munkásságáról hallottak s tudták, hogy Aranka a magyar társadalomban mennyire

¹ L. Aranka György és az erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó társaság (Budapest, 1885), a 60-dik lapon.

² „Erdélyi Levelek“, 153-dik l.

³ L. Jakabnál az id. helyen.

⁴ L. az „Erdélyi Levelek“ id. kiadásának 110–111 ll.

tényező volt, nemesak szeretettel s tisztelettel, de kiváló elismeréssel is viseltettek iránta, így Kis János, ki Erdély Phoebusának s a hon díszének mondotta, br. Prónay Sándor el van ragadtatva tőle, Bacványi „olvasván az erdélyi kk-hoz és rr-hez intézett felhívását a Nyelvmivelő Társaság felállítása érdekében, többet érez iránta tiszteletnél — írja, — dicsőségének és gyönyörűségének tartja, hogy barátjának nevezheti“. ¹ Maga Kazinczy is előbb másképpen gondolkodott felőle s kedves, tisztelt, érdemes, örökös barátjának nevezte. „De hát Aranka vénült, írja Jakab Elek. — — —. Mivel is kedveskedhetett volna egy sírja felé közeledő agg? Sorsát nem kerülhette ki. Testvérhoni tudós barátaitól még életében elfeledtetett“. ²

Igaz és méltányos Arankával szemben, mint Jakab E. helyesen jegyezte meg, Toldy volt. „Egész munkásságán végig pillant s a mi érdemes rá, méltányolja, a mi nem, hibáztatja. Legelől helyezi azon nagy érdemét, hogy a két Társaságot kezdeményezte (u. m. a *Nyelvmivelő- és Kéziratkiadó Társaságot*), hazafias szándékát az erdélyi országgyűlés elé tudta juttatni s annak pártolását is megnyerte, Révainál szerencsésebben, a kinek Magyarországon egyik sem sikerült. Bölcsészetről azt mondja, hogy Schellinget utánzó aphorismái meg nem értve s nem érdekelve, hatás nélkül maradtak. Közjogi kísérlete: az angol es magyar alkotmány egyeztetése (1791) figyelmet érdemel. Nyelvtudományi dolgozatairól csaknem dicsérő itéletet mond“. ³

Zágoni Aranka György szül. 1737 szept. 15-dikén Szék mezővárosban; a gymnasiumot Maros-Vásárhelyt végezte, a bölcséletet és jogtudományokat a nagyenyedi Bethlen-kollegiumban. Iskolai tanulmányai befejeztével a marosvásárhelyi kir. tábla elnökének hivatalában, mint irnok, utóbb Székely Dávid ítélőmester mellett mint iktató kapott alkalmazást. 1796-kán nov. 29-ikén a marosvásárhelyi kir. táblához rendes ülnöknek neveztetett ki. Az irodalomban először verseivel lépett föl. Az 1790-dik erdélyi országgyűlés alkalmából az erdélyi nyelvmivelő társaságot alapította s annak nagy-

¹ L. Jakab id. művében a 62-dik lapon.

² Ugyanott.

³ L. Jakab E. id. értekezését a 60—61 lapokon hivatkozással Toldy F. „Magyar Nemzeti Irodalom Története“ (Budapest, 1878) czimű nagy műve 150, 168—169 lapjaira.

érdemű titkára lett; e társaság alapszabályai szerint szerveződven, üléseket tartott s tagjai szakmunkálatokkal léptek fel; munkásságuk eredménye: „A Magyar Nyelvmivelő Társaság munkálatainak első darabja“ Szében, 1796. Ezen társasághoz Aranka még a „Régi Kéziratok Társaságát“ csatolta. Könyv- és kéziratára egyike volt a leggazdagabb magángyűjteményeknek. A gyűjtemény egy jelentékeny része gr. Mikó Imre birtokába, onnan pedig az erdélyi múzeumba került. A r. kath. lyceum könyvtárában vannak a nyelvmivelő társaság iratai s az Arankához írt levelek. Kézirati műveiből néhány a m. nemzeti múzeumban őriztetik s nagyon kiterjedt levelezéséből egy egész rakást bir a m. tud. akadémia.

Arankának 17 nyomtatott művéről szól id. Szinnyei József a „Magyar Írók élete és Munkái“ című művében, s ezeken kívül még több kézirati műve maradt fenn. Meghalt 1817 márczius 11-én 80 éves korában s a marosvásárhelyi temetőben temettetett el.

GR. KUUN GÉZA DR.